

עמך במאכל עמך במשתה - ציווי או סיפור

כה, מ פְּשָׁכִיר פְּתוֹשֵׁב יְהִי עִמָּךְ עַד־שְׁנַת הַיָּבֵל יַעֲבֹד עִמָּךְ

בחומש שמות פרשת משפטים למדנו על עבד יהודי שנמכר בגניבתו. כאן בפרשת בהר אנו למדים על עבד יהודי שמוכר את עצמו מחמת דוחקו. בספר שמות הוא נקרא "עֶבְרִי", מילה המציינת רק את הלאום ותו לא, ואילו כאן הוא נקרא "אֶחִיד", מילה המעוררת מיד רגשי חיבה ואהבה. כך נאה וכך יאה על פי מה שביארנו בספרנו ('מבוא ללימוד תורה' - בפרק 'סימפוניה של חמשה', עמודים 30 עד 54), כאשר חומש שמות ("משפטים") מציין את תורת השכל האנושי במשפטי התורה, ואילו חומש ויקרא ("חוקים") מציין את קדושת עם ישראל. בעוד חומש שמות קובע את שחרורו המאוחר ביותר אחרי שש שנים, דהיינו היובל, הרי חומש ויקרא אינו מזכיר את דין שש השנים ומעביר אותנו הישר אל היובל (בלי "אם-אמר יאמר הָעֶבֶד", דהיינו כאשר היובל הגיע עוד לפני שש). כידוע נפלה מחלוקת אצל חז"ל (קידושין טו, א) אם לומדים אחד מן השני על ידי גזירה שוה ("שכיר - שכיר") אם לאו. מחלוקת זאת בהלכה משקפת נאמנה מחלוקת יסודית בהשקפה, אודות 'הטיפול השיקומי' שהתורה קובעת לזה אשר גנב ואין לו להחזיר את הקרן, לעומת הטיפול ביהודי אשר הגיע אל פת לחם, וכבר מכר את "הגלימה דעל כתפיה".

אולם הפסוק שבראש המאמר מציין יסוד לימודי שרשי ועמוק, החובק זרועות עולם של לימוד תורה עם פירוש חז"ל יחד עם עומק וקדושת פשוטו של מקרא. מסכת כתובות (מג, א): אפילו למאן דאמר יכול הרב לומר לעבדו 'עשה עמי ואיני זנך', הני מילי בעבד כנעני דלא כתיב ביה "עמך", אבל עבד עברי דכתיב ביה "עמך", לא. ובמקביל לגמרא הנ"ל בכתובות מצינו במסכת קידושין טו, א שלומדים מ"פִּי־טוֹב לוֹ עִמָּךְ" שאין רבו יכול להעביד אותו גם ביום וגם בלילה, ובשני מקורות אלה מצינו דיון אצל מפרשי הש"ס אם גורסים "פִּי־טוֹב לוֹ עִמָּךְ" או רק "עִמָּךְ" כאשר אז הכוונה תהיה לפסוקנו כאן ולא לכתוב בפרשת משפטים, כמבואר להלן. הנה לשון התוספות (כתובות שם ד"ה ל"ג):
לא גרסינן "פִּי־טוֹב לוֹ" (דברים טו, טו), דבספרי (פרשת ראה) לא מפיק ליה מהאי קרא, אלא דריש לה מ"פְּשָׁכִיר פְּתוֹשֵׁב יְהִי עִמָּךְ"

(ויקרא כה, מ), ומיותר הוא "עֲמָךְ" דהוה מצי למכתב "כשכיר כתושב יהיה עד שנת היובל". אבל "כִּי-טוֹב לוֹ עֲמָךְ" (דברים טו, טו) אינו אלא סיפור דברים בעלמא.

כתיבת המשפט "כִּי-טוֹב לוֹ עֲמָךְ" במשפט התנאי (דברים טו, טו) "וְהָיָה כִּי-יֵאמֵר אֵלֶיךָ לֹא אֶצֵּא מֵעֲמָךְ כִּי אֶהְבֶּךָ וְאֶת-בֵּיתְךָ, כִּי-טוֹב לוֹ עֲמָךְ", היא הפוסלת אותו מלהיות המקור לציווי של השוואת עבד עברי לאדונו בתנאי עבודתו ("עמך במאכל עמך במשתה" - במקרה והאדון ירצה לקבוע 'עשה עמי ואיני זנך'). יש לציין שבדין המסוים הזה של "עֲמָךְ" אצל עבד עברי, חזרו התוספות על ההערה בכל מסכת ומסכת שהענין נדון (גיטין, קידושין, בבא קמא), והלא דבר הוא! ויצויין גם שבשאר המקומות לא הסתפקו התוספות בהערה אודות 'סיפור', אלא ציינו במפורש 'אין זה ציווי'.

ולכאורה יש להקשות על דברי התוספות: הרי באותה מידה ש"עֲמָךְ" מיותר בפסוק בספר ויקרא ("כְּשִׁכִּיר כְּתוֹשֵׁב יִהְיֶה עֲמָךְ, עַד-שְׁנַת הַיָּבֵל יַעֲבֹד עֲמָךְ"), כך "עֲמָךְ" בספר דברים מיותר ("וְהָיָה כִּי-יֵאמֵר אֵלֶיךָ לֹא אֶצֵּא מֵעֲמָךְ, כִּי אֶהְבֶּךָ וְאֶת-בֵּיתְךָ, כִּי-טוֹב לוֹ עֲמָךְ")! ואם חז"ל דרשו את יתור הלשון של "עֲמָךְ", מאי נפקא מינה אם בפסוק זה או אחר, הרי לא בפשוטו של מקרא עסקו חז"ל כי אם במדרש הלכה, והדרש יידרש! ייתור הוא ייתור, ומה לי הכא ומה לי התם! מדברי התוספות אנו למדים כי לא כך הענין, אלא סגנון הכתוב בפשוטו של מקרא הוא הקובע את התוקף המחייב של הפסוק, וכל מה שיידרש באמצעות המידות שהתורה נדרשת בהן, יוסיף או יגרע רק בכמות המצוה, אבל לא באיכות ובתוקף. אין בכוחה של תורה שבעל פה (מדרשי הלכה וכדו') להפוך רצון ה' בדרגת סיפור לרצון ה' בדרגת ציווי מחייב. תפקיד זה של קביעת תקפו המחייב של רצון ה' נועד אך ורק לתורה שבכתב.

נדמה כי כמקור ראשוני לאבחנה זו בסגנון הכתוב בתקופת הראשונים יש לציין את דברי הרמב"ם בכלל (שורש) השמיני בספר המצוות, בו עומד רמב"ם על הקושי בהבנת המלה "לא", אם היא שלילה או לא תעשה. קושי זה אינו מתעורר בהבנת המלה "אין" (שלילה בלבד) או "אל" (לא תעשה בלבד). וזה לשונו (תרגום ר"י קאפח):

הנה התבאר לך ההבדל בין השלילה לאזהרה, והוא, שהאזהרה מענין הציווי ואינה אלא פעל הציווי. כלומר כשם שהציווי לעולם

לעתיד כך האזהרה. ולא יתכן שבלשון ציווי יהא ציווי לעבר וכך האזהרה. אין אפשרות להכניס ציווי ל[משפט] הגדה וספור, כי [משפט של] ספור זקוק לנשוא ונושא, והציווי דיבור שלם [בעצמו]... וכן לא תיכנס גם האזהרה בספור, עכ"ל.

מתוך דברי המאירי (פרק קמא דקידושין כ, א הוצאת אברהם סופר עמוד 118) מתברר שישנה גירסא קדומה שאמנם גורסת בכתובות (מג, א) "פִּי־טוֹב לוֹ עֲמָךְ". כתוצאה מכך (ובהתאם לעמדת התוספות הנ"ל) הסיקו את המסקנה ההלכתית לגבי תוקף חיוב המצוה, המתבקשת מראיית המקור להלכה במשפט תנאי של סיפור ולא במשפט ציווי מובהק. וזה לשון המאירי:

חייב האדון להשוות עבד עברי במאכל ובמשתה "פִּי־טוֹב לוֹ עֲמָךְ" - עמך במאכל ועמך במשתה, שלא תהא אתה אוכל פת נקיה והוא יושב על גבי התבן. מכאן אמרו כל הקונה עבד עברי כקונה אדון לעצמו. ודבר זה יראה לגאונים שמצוה היא על האדון ומידת מוסר ודרך ארץ שלימדתהו תורה, אבל אם לא עשה כן אין עבד יכול לכופו בדין... והרוצה להפקיע חובתו יתנה עמו עד שלא יכנס בביתו, ואין בזה שום "מתנה על דברי התורה". הואיל ועיקרה אינה אלא מידת חסידות.

מפורש יוצא מדברי הגאונים כי כתיבת רצון ה' במשפט תנאי של סיפור אינה מהווה חובה, אלא אותה דרגה של "מצוה" שהם מכנים בשם "מידת חסידות", אותו רצון ה' שאינו מחייב, ושניתן להתנות להפקיעו בלי להיות "מתנה על מה שכתוב בתורה".

הרי לפנינו יסוד גדול בהבנת דברי חז"ל הלומדים והמלמדים הלכה מן הכתוב. מה שחז"ל ידרשו מהכתוב יידרש אך ורק בעוצמה של הכתוב עצמו, אותה עוצמה הנקבעת על פי פשוטו של מקרא. וכי יש קדושה לפשוטו של מקרא גדולה מזו?